

**ІНСТИТУЦІЙНІ АСПЕКТИ ТВОРЧИХ ЗДОБУТКІВ ВЧЕНИХ-ЕКОНОМІСТІВ
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
(XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)**

Досліджено інституційні аспекти творчих здобутків видатних учених-економістів, які прагнули розв'язати теоретичні та практичні проблеми інституційного характеру стосовно ефективного функціонування вітчизняної економіки.

This article is dedicated to the institutional aspects of creative achievements of outstanding native scientists who have aspired to solve theoretical and practical problems of the institutional character.

Економічна думка є невід'ємною частиною духовної спадщини будь-якого народу, тому вивчення історії становлення та вдосконалення науки економіки допомагає осмислити внесок тієї або іншої країни до загальнолюдської інтелектуальної скарбниці, з'ясувати рівень її продуктивних сил, визначити шляхи подальшого соціально-економічного прогресу тощо. У центр уваги передової економічної думки того часу поряд із проблемами подолання відставання в економічному та суспільно-політичному розвитку від провідних капіталістичних держав Заходу, індустріалізації та впровадження здобутків технічного прогресу в усі галузі народного господарства, піднесення продуктивності сільськогосподарського виробництва, обмеження негативного впливу царської бюрократії на суспільно-економічне життя тощо висуваються *інституційні аспекти* економічного розвитку суспільства.

В Україні ці проблеми також пов'язуються з питаннями національного самовизначення, зміцнення національних елементів у провідних галузях економіки, піднесенням добробуту трудящих мас, передусім селянства. Зазначимо, що значна кількість праць із економіки, написаних у XIX ст., була присвячена відміні кріпосного права, покращання становища селян. Також робився акцент на тому, що праця вільного селянина більш продуктивна, ніж кріпосного. Програмними вимогами перших політичних партій стають культурна та політична автономія України. Разом із тим процеси переходу капіталізму в його монополістичну стадію, руйнування залишків та наслідків кріпосництва в сільському господарстві з одночасною його капіталізацією, швидкої політизації суспільства тощо ускладнювалися в Україні посиленням боротьби правлячої бюрократії царської Росії з будь-якими проявами руху української громадськості за національне самовизначення [8, с. 10].

Щодо економічного розвитку України, то царський режим другої половини XIX – початку XX ст. наклав на Україну більший фінансовий тягар, ніж у старі часи гетьманщини. Царський уряд проводив колонізаторську політику щодо України, мало цікавився її економічними проблемами. У кінці XIX ст. Україна давала 70 % усієї продукції добувної промисловості, тоді як у переробній промисловості її частка становила лише 15 %. Основним виробником тютюну імперії була Україна, але виробництво цигарок здійснювалось у Петербурзі. Велику частину українського цукру відправляли на рафінадні заводи Москви, щоб навіть у цій галузі зробити Україну залежною від Росії. Таких прикладів дуже багато. Тому, хоч несподіваний і потужний вибух промислової активності в Україні справляв приголомшуюче враження, він приховував однобічний, неврівноважений характер цього розвитку, стримував розвиток обробної промисловості та ін. Українську економіку позбавляли потенційних прибутків і змушували слугувати інтересам російського центру імперії. Отже, Україна в основному була переважно землеробською країною з досить однобічно розвиненою промисловістю. Але все ж таки на початку XX ст. починають стрімко

розвиватися цукрова, гірничодобувна та деякі галузі металургійної промисловості, виробництво сільськогосподарських машин, зростає мережа залізниць, капіталізується сільське господарство. Усе це значною мірою зумовлено проникненням в Україну іноземного капіталу. Однак це відбувається за умов економічної та політичної підпорядкованості України Російській імперії [12, с. 192].

Природно, що в таких складних суспільно-політичних умовах економічна освіта й наука у Східній Україні продовжують розвиватися переважно в руслі загальноросійського її плину з притаманними для останнього рисами. Відмінності були пов'язані з відносно більшим впливом західноєвропейської економічної науки, поглибленим дослідженням, у тому числі в історичному аспекті, соціально-економічного розвитку тих чи інших областей України, окремих галузей промисловості, особливостей у розвитку її сільського господарства, кооперації, діяльності місцевих господарських установ та громадських організацій тощо. Особлива увага приділялася вивченню сільського господарства. У матеріалах цього дослідження відчутне прагнення місцевих діячів, передусім земських, зосередити увагу урядових кіл на своєрідності умов українського села та на його потребах. В цілому сфера економічних досліджень того часу в Україні була надзвичайно широка. Почесне місце в науковій спадщині представників суспільно-економічної думки в Україні цього періоду посідають історико-економічні дослідження, наукові розробки в галузі сільськогосподарської та промислової статистики, демографії, економіки аграрного виробництва, теорії і практики сільськогосподарської кооперації, економіки промисловості, проблем фінансів і кредиту тощо. Це праці таких відомих вчених, як М.Бунге, Т.Рильський, К.Воблий, Р.Орженцький, В.Косинський, О.Анциферов, Л.Федорович, Є.Слуцький, О.Русов, В.Левитський, П.Фомін, М.Птуха та ін. [8, с. 13].

Значне місце в наукових розробках вчених-економістів займали проблеми монополій, економічної політики держави, соціалізму та інші, пов'язані з переходом капіталізму в його монополістичну стадію. Зауважимо, що крім видання великої кількості літератури із зазначених вище проблем, також читалися курси з питань економічної політики у сфері торгівлі, фінансів, державного господарства, економіки окремих галузей господарства тощо. Вагомий внесок у цю роботу зробили й українські економісти. Глибоке висвітлення питань державного господарства в контексті розвитку загальної економічної теорії й теорії фінансів здійснив у відповідному курсі П.Мігулін. Докладний аналіз монополій та пов'язаних із їхнім розвитком нових соціально-економічних явищ поряд із М.Туган-Барановським був зроблений В.Железновим та ін. [8, с. 14].

Такі розробки в галузі конкретної економіки, спеціальних та прикладних економічних наук, проблем економічної політики тощо давали плідний ґрунт і для досліджень в галузі політичної економії. Особлива роль належить історико-економічним дослідженням, у тому числі – з історії економічних вчень, яким віддали данину

майже всі відомі політекономисти того часу. Серед цих праць можна виділити роботи І.Вернадського, М.Бунге, Т.Степанова та ін. Вони в основному вивчали економічну думку зарубіжних держав, виникнення і розвитку шкіл світової політичної економії, здобутки і прорахунки відомих економістів світу тощо.

Українські економісти проводили свої дослідження на ґрунті переосмислення світового і вітчизняного досвіду, порівняльного аналізу різних теоретичних підходів, виявлення їх залежності від конкретно-історичних умов, визначення загальних закономірностей цих процесів. Вивчення спадщини вчених-економістів у добу, що розглядається, свідчить, що напрями і течії політико-економічної теорії в Україні формувалися на засадах тих основних політико-економічних шкіл, які склалися та розвивалися на Заході в XIX ст. Розглядаючи розвиток економічної науки в XIX ст., не можна залишити поза увагою те, що основними її осередками в російській Україні (Східна Україна) були три університети і серед них, поряд із Харківським та Одеським (Новоросійським), Київський. У числі викладацько-професорського складу імператорського університету св. Володимира (Київського університету) були: Ставровський, Домбровський, І.Вернадський, М.Бунге, Г.Сидоренко, О.Гейсман, А.Антонович, Д.Піхно, О.Білімович, М.Зібер, В.Желєзнов та ін.

Київський університет було засновано указом від 8 листопада 1833 р., який передбачав організацію двох факультетів: філософського та юридичного. Але заняття так і не відбулися в цьому році. В імператорському університеті св. Володимира навчання розпочалося 28 серпня 1834 року, але на юридичному факультеті через відсутність викладачів лекції не велися. Там заняття розпочалися лише у 1835 р. Економічні науки викладалися спочатку на юридичному факультеті як окрема дисципліна [13, с. 6]. Починаючи з 1842 р. професори *Ставровський* та *Домбровський* почали викладати політичну економію в Київському університеті. Проте, оскільки вони не були спеціалістами, читання цього предмету були припинені у 1845 р. [7, с. 8].

Першим фахівцем, що відновив ці виклади у 1846 р., став *І.В.Вернадський*. Він був безкомпромісним прихильником англійської економічної школи з її постулатом невтручання держави в економічні справи, приватну ініціативу, вільну конкуренцію. Вчений намагався довести, що протекціонізм суперечить природним економічним законам, під якими він розумів закони товарного виробництва. Через чотири роки на місце І.В.Вернадського прийшов *Микола Бунге*, котрий працював у Київському університеті на різних посадах до 1880 р. Цей вчений відомий тим, що він започаткував новий напрям у політичній економії – Київську психологічну школу. Цікавим було те, що він сам цього не визнавав [11, с. 67].

У сучасній українській вітчизняній літературі до останнього часу творчість більшості визначних вчених-економістів, що працювали у XIX – на початку XX ст., оцінювалася в основному негативно, а сам період розглядався як кризовий для всіх шкіл і напрямів економічної думки, за винятком марксистського. Це пояснюється політизацією та ідеологізацією суспільствознавства в цілому та економічної думки зокрема. Кризове становище немарксистської економічної теорії радянські вчені пов'язували з переходом її представників із позицій "наукової" на позиції "вульгарної" політичної економії, до якої були віднесені всі без винятку школи.

Так, згідно з традицією, що існувала в радянський період, всі економісти, що займали нереволюційні позиції, у тому числі М.Х.Бунге та інші представники київської "психологічної школи", розглядалися у зневажливому стилі як

"дрібні" і "буржуазні". При цьому недоліки їхніх поглядів всіляко наголошувалися, а позитивні результати досліджень замовчувалися. Як наслідок – створювалася викривлена, але, одночасно, поверхово несуперечлива картина. Прихильники догматизованого марксизму принципово не могли дозволити визнати альтернативного характеру наукових підходів до вирішення суспільно-економічних проблем, оскільки із цього обов'язково виводилося б визнання альтернативності і варіантності соціального розвитку, що не вичерпується революційними підходами. А крім того, існувала партійна цензура і державна монополія на зайнятість у галузі науки.

Але саме в Київському університеті і сформувався відомий центр, що займався проблемами інституціональних досліджень суспільства, де працювали *М.І.Зібер* (1844–1888), *М.Х.Бунге* (1823–1895) *Д.І.Піхно* (1853–1913), *В.Я.Желєзнов* (1869–1933) та ін.

Необхідно зазначити, що економісти-інституціоналісти, розглядуваного періоду, особливо кінця XIX – початку XX ст. ефективно поєднували теоретичну та освітянську діяльність з практичною роботою. Так, у розробці і підготовці фабричного законодавства, в обґрунтуванні залізничної реформи активну участь брали професор *Д.І.Піхно*, *М.Х.Бунге* та ін. Вони ставили і намагалися вирішити проблеми теоретичного і практичного характеру, пов'язані з:

- визначенням механізмів та критеріїв переносу ("трансплантації") інституціональних форм із розвиненіших країн;

- обґрунтуванням міри, відповідних форм і оптимальної міри державного інституціонального регулювання господарських процесів;

- проектуванням і побудовою інституціональної інфраструктури вітчизняного господарства, створення комплексних нормативних актів і процедур з акцентом на досягнення суспільної ефективності;

- дослідженням закономірностей та специфіки еволюції самотутніх вітчизняних інститутів (громади, артілі, кустарні хати) у тісному зв'язку з їхньою попередньою трансформацією тощо.

Для вітчизняних інституціоналістів на цьому етапі в їхніх економічних концепціях характерним було прагнення до практичного втілення отриманих результатів теоретичних досліджень, нормативна орієнтація творчих пошуків. Видатним реформатором епохи царювання Олександра II та Олександра III був наш визначний співвітчизник і економіст, ординарний академік *Микола Христіанович Бунге* (1823–1895). М.Х.Бунге не належав до учених кабінетного типу, а навпаки, як надзвичайно різнобічний дослідник широко відгукувався на нагальні потреби часу і брав активну участь у державній діяльності. Необхідно зауважити, що теоретичні погляди і розробка проблем економічної політики у М.Бунге не відзначалися стрункістю і послідовністю. Погляди М.Х.Бунге пройшли певну еволюцію – від наслідування класикам політичної економії до "київської психологічної школи". Він не був прихильником теоретичної концепції якоїсь однієї економічної школи, його погляди відзначалися еkleктичністю, а деякі явища він пояснював за допомогою поєднання протилежних висновків різних економічних шкіл. Так, спочатку – у 1850 – 70-х роках М.Бунге міцно стояв на позиціях економічного лібералізму, поділяючи погляди А.Сміта, Т.Мальтуса і особливо Дж.С.Мілля [1, с. 312–449]. Під їхнім впливом він розглядав процес розвитку капіталізму як природний і об'єктивно зумовлений змінами в суспільному виробництві, виступав за вільний розвиток приватної ініціативи, необмежену конкуренцію, невтручання держави в економічні процеси. Слідом за А.Смітом

М.Бунге стверджував, що приватні економічні інтереси збігаються із суспільними через поділ праці – незалежно від дійсних намірів людей.

Гармонія соціальних відносин, згідно з М.Бунге, можлива лише за умови, коли суспільний устрій ґрунтується на природних суспільних законах – законах конкуренції, які створюють умови для здійснення доцільного та ефективного економічного розвитку. Будь-які інші форми організації господарської діяльності М.Бунге вважав неприродними, такими, що не відповідають людській природі. Також з класичних ліберальних позицій М.Бунге трактував і *теоретичні основи економічної політики*. Він рішуче відкидав державний економічний протекціонізм як метод впливу на економічне життя, який, на його думку, позбавляє виробників стимулів суперництва і постійного саморозвитку, стримує здешевлення продукції і розвиток технічного прогресу. Природний порядок речей, на думку М.Бунге, встановлює тільки режим вільної торгівлі. Політичну економію М.Бунге розглядав як науку, що "досліджує" суспільні сторони господарських явищ і законів, яким ці явища підпорядковані. У своїй праці "Основи політичної економії" (1870) М.Бунге визначав політичну економію як науку, завдання якої полягає в дослідженні суспільної сфери господарських явищ і законів, яким ці явища підпорядковані. М.Бунге вказував на велике значення для розвитку політичної економії правильного визначення її предмета. Вихідним у колі явищ, що визначають предмет вивчення політичної економії, М.Бунге називає потреби як рушійну силу прогресу, що досягається суспільством, яке сприяє, з одного боку, по можливості справедливий винагороді тих, хто обмінюється співрозмірно з витратами виробництва, а з іншого – найкращому розподілу занять у суспільстві. Серед центральних понять і категорій політичної економії М.Бунге важливе місце відводив *вартості, або цінності*.

М.Х.Бунге *вважається основоположником "київської" економічної школи – суб'єктивно-психологічного напрямку української політичної економії – Київської психологічної школи*. Цікавим було те, що М.Бунге сам цього не визнавав [11, с. 67].

У концепції розподілу М.Бунге поєднує, з одного боку, теорію "трьох факторів" Ж.-Б.Сейя і, з іншого боку – теорію "економічних гармоній" Фредеріка Бастія і Генрі Чарльза Кері. На нашу думку, така позиція М.Бунге (стосовно антагонізмів між провідними класами суспільства) сформувалася не без впливу поглядів Г.Ч.Кері на цю проблему. На думку М.Бунге, частка доходів визначається виключно участю факторів виробництва, власниками яких є робітники, підприємці і землевласники, у виробництві, в їх суперництві. При цьому *М.Бунге децю відходить від принципів класичного економічного лібералізму* і стверджує, що *тільки держава спроможна посприяти справедливому розподілу доходів і забезпечити "гармонію економічних інтересів в країні"*.

З одного боку, поділяючи погляди Дж.С.Мілля, М.Бунге критикував теорію Мілля про можливість розриву між фазами виробництва і розподілу. Він вважав, що в основі процесу виробництва вартості лежать три фактори: праця, капітал і земля. Кожний з них бере участь у виробництві вартості. Вартість, що створюється трьома факторами, відповідно поділяється на три види доходів: заробітну плату, ренту й прибуток. Ці види доходів відповідають трьом класам суспільства – робітники, землевласники й капіталісти. Частка кожного з них у розподілі доходів визначається, на думку М.Бунге, суперництвом, що може змінювати ці доходи в той чи інший бік.

Поряд з цим, згідно зі своїми науковими поглядами М.Х.Бунге був також *прибічником історико-статистичного*

напрямку в політичній економії, що представлений німецькою історичною школою, але відносив до цієї дослідницької програми ряд обмежень [14]. Так, не погоджуючись з В.Рошером, він вважав, що історичний напрям може привнести до науки і до практичного життя безпринципний "опортунізм". М.Х.Бунге оцінив як небезпечне майже повну відсутність методологічної доктрини, яка визначала б принципи урядової економічної політики, і, тим більше, спроби слідувати історичним аналогіям за умов, що зовні здаються подібними. Насправді ж, безперервний рух просторово-часового континуума господарської системи, що еволюціонує, робить наївним пошук подібних аналогій, тому що в кожен момент часу всі фактори перебудовуються в безперервних процесах їх комбінації і рекомбінації. Але незважаючи на те, що М.Х.Бунге був прибічником німецької історичної школи, він *все ж таки підтверджував значення поєднання загального і особливого в системі економічних законів*, оскільки "форми суспільного подібно всім суспільним явищам мають, без сумніву, і загальнолюдський, і національний бік, і в цьому розумінні поєднують обидві стихії" [6, с. 41].

Розкриваючи свою концепцію в *інституційному плані*, М.Х.Бунге зазначав, що "на ділі господарський устрій людських суспільств не є дещо абсолютно одноманітне; він розвивається разом з успіхами освіти, добробуту і суспільної влади, та індивідуальної ініціативи. Суспільство благоустроєне не є неминуха форма приватних стосунків, що вільно склалися, як вважали послідовники А.Сміта, – це результат безперервної сукупної дії уряду і народу" [5, с. 40–41]. М.Х.Бунге підкреслював важливість формування і підтримування балансу та ефективного компромісу інституційних інтересів у суспільстві, вважаючи, що для успішної протидії різного роду революційним ідеям "необхідні звичай, усанови і закони, що зміцнюють моральний і матеріальний добробут усіх і кожного, як класів, що володіють нерухомим майном, так і робітників" [2, с. 231].

Розглядаючи державу як чи не найголовнішу інституцію, М.Х.Бунге діалектично підходив до проблеми *втручання держави в економічне життя*. В одній зі своїх праць він писав, що за умов невтручання держави в економічне життя "...кожна людина, працюючи для себе, трудиться в той же час для інших, і діяльність її тільки тоді отримує найвищу винагороду, коли її найбільше потребує суспільство, коли вона приносить найбільше користі для останнього. Тому немає необхідності вдаватися до штучних заходів для задоволення потреб, нічого примушувати продавати, примушувати працювати, але потрібно слідувати, щоб приватна діяльність не зустрічала перешкод, щоб не було порушення приватного права використовувати свої сили і користуватися їх результатами" [4, с. 57]. І в зв'язку з цим М.Бунге відмічав, що завдання держави у сфері економічної політики полягає "не в тому, щоб придумувати обмеження, які є неминучими в результаті певних процесів, а в тому, щоб зробити їх непотрібними, розвиваючи дух приватного підприємництва" [4, с. 61]. Отже, вже тоді – у 50-х роках XIX ст. М.Бунге розумів, що без втручання держави становлення і розвиток ринкових відносин в нашій країні будуть неможливими. *Серед заходів активізації ролі держави, запропонованих М.Бунге, можна виділити такі*.

По-перше, державні органи мають виступати гарантом повернення коштів при отриманні приватними підприємцями позик від різних кредиторів: "Цей захід, при достатній розпорядності, нічого не коштує уряду, і має ту вигоду, що запобігає безпечності народу, до якої веде офіційна благодійність" [4, с. 61].

По-друге, держава повинна брати участь в організації громадських робіт – таких як будівництво доріг та каналів, розчистка земель, спорудження військових об'єктів тощо. Ці заходи, здійснені за рахунок тимчасових позик, на думку М.Бунге, можуть надати значні кошти для існування найбільш вразливих верств.

По-третє, держава не повинна займатися благодійністю. Отримання необхідними верствами допомоги у вигляді продуктів та інших матеріальних цінностей, як вважав М.Бунге, призводить до зменшення попиту на ринку, в результаті чого спотворюється природна ринкова ціна на цю продукцію.

М.Бунге виступав проти державного втручання в приватну ініціативу. Він вважав, що гармонія суспільних інтересів можлива лише за умов, коли суспільний лад буде пов'язаний із природними суспільними законами. Усі інші способи виробництва, крім капіталістичного, М.Бунге вважав штучними і не властивими людській природі. Проникаючи, так би мовити "зсередини" у суть механізму державного регулювання, М.Х.Бунге дійшов висновку про неефективність тотального домінування держави в економіці. Більше того, *втручання держави в економічне життя допускалося ним лише в невеликих розмірах і у крайніх випадках*. А головним рушійним фактором суспільного розвитку М.Х.Бунге визнавав "економічне суперництво" (конкуренцію).

Впродовж усього свого життя М.Х.Бунге у своїх теоретичних узагальненнях і практичній діяльності намагався знайти певну "золоту середину", оптимальне співвідношення між приватним підприємництвом і участю держави в економіці, тобто між взаємодією механізмів ринкового саморегулювання і державного регулювання. М.Х.Бунге вважав за необхідне "дати найбільшу свободу виявленню приватних господарських інтересів, тісно пов'язати їх між собою та інтересами держави, у якій повинна мати місце можлива для них гарантія" [3, с. 4].

За допомогою такого поєднання відбувається безперервне узгодження і коригування різноманітних і різноспрямованих інтересів інституціональних агентів підприємництва і суспільства у межах стратегічного бачення траєкторії розвитку господарської системи. М.Х.Бунге, перебуваючи на державних посадах 15 років (1881–1886 – міністр фінансів, 1887–1895 – голова кабінету міністрів), провів значні інституційні перетворення: було засновано фабричну інспекцію, у 1882 р. прийнято перше фабричне законодавство, у 1883 р. організовано Селянський поземельний банк, зменшені викупні платежі селян, у 1886 р. видано правила найму і нагляду за підприємствами та ін. Але поряд із *формальними інституційними обмеженнями*, яким М.Бунге приділяв велику увагу у своїй практичній діяльності, особливе місце займають *неформальні інституційні обмеження* – звичаї, норми, правила, традиції, які він виніс із сім'ї як результат виховання, і які стали складовими його внутрішньої духовної культури, і яким він слідував у своєму повсякденному житті до кінця днів своїх. Мова йде про вірність і відданість сім'ї, матері, місцю, де народився і де його поховали, благодійна діяльність на благо суспільства тощо. В цілому можна зазначити, що для М.Бунге характерним є синтез ідей різних теоретичних напрямів, який обумовлюється, на нашу думку, перш за все різноплановістю його діяльності: викладача й економіста-практика, що потребувало різноманітних знань з метою їх комплексного використання передусім у практичній діяльності державного діяча і реформатора. Тривала служба М.Х.Бунге на урядових посадах вимагала від нього прагматичного підходу в політиці.

Зрозуміло, що цей прагматизм він переніс і на теоретичне вивчення економіки.

Наступником М.Бунге на кафедрі політичної економії став *Афіноген Антонович*, випускник Київського університету і один із радників міністра фінансів Сергія Вітте. Головним предметом його наукових інтересів можна вважати теорію вартості. Він не тільки критикував різні існуючі теорії, а й запропонував свою власну, яка базувалася на теорії трьох факторів виробництва Сея та трудовій теорії вартості Маркса. Згідно з А.Антоновичем, вартість того чи іншого товару визначається конкретизованим соціально потрібним часом для співдії праці, природи, капіталу. Щодо проблем розподілу, то він загалом поділяв теорії Кері і Бастіа: економічний розвиток веде до гармонії всіх продуктивних сил і, зрештою, всіх соціальних верств. Антонович дуже критично ставився до соціалізму – як з теоретичних, так і з практичних міркувань. У своїх працях на теми тогочасної економічної політики він обстоював інтереси поміщицького класу.

Щодо грошей, то їх значення він розглядав з позицій виробництва, розподілу і споживання. Збільшення грошей у країні, яке не супроводжується збільшенням виробництва товарів і послуг, є зменшенням речової цінності грошової одиниці на тій основі, що нова кількість грошової маси не знаходить для себе відповідної роботи і спрямовується винятково на купівлю готових виробів і послуг для споживання. Зменшення грошей при подібних обставинах призводить до протилежних результатів. Зовнішнім виявом установленної залежності цінності грошей від їх маси служить закон попиту і пропозиції, де під попитом на гроші розуміють кількість виробів і послуг. Якщо гроші спрямовуються на виробництво чи споживання, то вони однобічно стимулюють виробництво чи кризу.

Політичну економію в університеті викладав також *Дмитро Піхно*. Крім суто академічної діяльності, він займався політикою. Досить відомий його закон попиту і пропозиції. Багато сторінок праць Д.І.Піхно присвятив дослідженню інституційних умов та факторів економічного розвитку, до яких вчений відносив, говорячи сучасною економічною термінологією, неформальні інституційні обмеження, а саме: мораль та звичаї, рівень освіти, звичаї і традиції господарювання, що склалися, дух підприємництва та ін.

Представником інституціонального напрямку можна вважати *Миколу Яснопольського*, випускника юридичного факультету Київського університету, який викладав комерційне право з 1889 по 1920 р. Найважливішою його публікацією можна вважати сумлінну двотомну працю про розподіл бюджетних доходів та витрат губерній імперії. Яснопольський надрукував також низку статей, переважно з економічного розвитку України [9, с. 146].

Останнім професором економіки до революції був *Олександр Білімович*, який почав працювати в Київському університеті у 1907 р. Під час громадянської війни він служив міністром у денікінському уряді, а згодом став професором економіки в університеті в Любляні. У своїх економічних поглядах Білімович був маржиналістом. Під час перебування в Києві написав кілька праць із питань теорії вартості та розподілу. Після війни цікавився проблемами кон'юнктурних коливань та застосування математики до економіки. Наприкінці життя Білімович значно змінив свої погляди на економіку та політику: з консерватора він перетворився на прихильника "соціального капіталізму" та "економічної демократії", де найважливіше значення відіграють інституціональні аспекти економічного розвитку.

Крім вищезгаданих професорів, економіку та споріднені дисципліни в Київському університеті викладали й інші вчені. У 1873–1875 рр. там працював *Микола Зібер*, який відомий перш за все як спеціаліст із трудової теорії вартості Маркса. Але, поряд із цим, М.І.Зібер у своєму дослідженні економічної культури примітивних, архаїчних співтовариств розглядав звичаї та загальні умови соціального життя племен, звичаї і норми племінного співіснування і господарювання, різноманітні "інститути" та "установи" племінного життя, такі, наприклад, як вільна любов, спільні столи, ініціація, сімейство, начальство та ін. [10, с. 105, 285]. На думку М.І.Зібера, "взаємний обіг подарунків... є початковим ґрунтом, на якому розвивається внутрішній обмін, подібно тому, як взаємне пограбування породжує обмін зовнішній" [10, с. 116]. Відомо, що "економіка дарування" є важливим початковим типом господарського устрою і належить до так званих архаїчних економік. Вона існувала серед дикунів, коли одне плем'я відповідно до певного ритуалу дарувало іншому певний набір благ, отримуючи як дар блага від інших племен. Необхідно зазначити, що збиральництво як найдавніша інституція первісного способу виробництва повинна передувати інституції дарування. Але і мисливство, звіроловство, воєнне пограбування як способи отримання додаткових ресурсів розвитку племінного господарства істотно доповнюють картину.

Вивчаючи різноманітні соціальні інститути, М.І.Зібер перш за все виділяв економічну основу їх існування. Так, він писав, що "общинно-родова організація... перш за все економічна, а потім родова організація. Без відокремлення праці і споживання окремих груп населення, пов'язаних для цієї мети відомими колективними роботами, ніяка родова система була б неспроможна... Юродство підтримується фактично лише до тих пір, поки підтримується між членами роду колективні заняття і колективне споживання" [10, с. 237].

Розвиток будь-якої архаїчної інституції в роботі М.І.Зібера постає як "процес поступового і повільного історичного перетворення" [10, с. 241]. Його крайній еволюціонізм не дає можливості зрозуміти "якісних стрибків" і "перерв поступовості" в інституціональному (та соціальному взагалі) розвитку, співвідношення революційних та інволюційних процесів з еволюційними. Так, "обмін є суто історичне явище, що розвивається повільно і поступово на основі спілкування праці" [10, с. 301]. М.І.Зібер розглядає особливий обмін інституціональними нормами і "звичаями", що, користуючись сучасною термінологією, можна позначити як міжплемінну "трансплантацію" різноманітних "шматків" свого інституціонального буття.

Також в університеті працював *Володимир Желєзнов*, який давав розгорнуту критику теорії Маркса. Сам

учений намагався зіставити класичну трудову теорію вартості з теорією корисності. Щодо монетарної теорії, то він був прихильником кількісної теорії грошей [15, с. 145]. З інституціональної точки зору, вивчення проблематики профспілок сприяло висуненню В.Я.Желєзновим ідеї "робочої аристократії", яку з часом було заново "відкрито" та творчо розвинено західними вченими – Дж.К.Гелбрейтом та Ф.Перру.

Підбиваючи підсумки, можна із впевненістю сказати, що викладацькому складу Київського університету було притаманне позитивне ставлення до класичної політичної економії, дослідження українських вчених перебували в руслі поступального розвитку світової економічної науки. Викладачі свої лекції читали в основному по працях відомих представників економічної науки таких як Адам Сміт, Давід Рікардо та інших, концепції яких сприймали творчо, з намаганням їх переосмислити до потреб української дійсності. Поряд із цим значну увагу було приділено інституціональним аспектам економічного розвитку ще задовго до зародження інституціонального напрямку економічної теорії у західній економічній науці у США (ТВеблен, Дж.Коммонс, В.Мітчелл) та Великобританії (Дж.Гобсон).

1. Бунге Н.Х. Джон Стюарт Милль, как экономист // Бунге Н.Х. Очерки политико-экономической литературы. – СПб., 1895. – С. 312–449.
2. Бунге Н.Х. Загробные заметки / Публикация В.Л.Степанова // Река времён. – М., 1995. – Кн. 1. 3. Бунге Н.Х. Исследование начал торгового законодательства Петра Великого // Отечественные записки. – 1850. – №. 1. 4. Бунге Н.Х. О месте, занимаемом политической экономией в системе народного образования, и об отношении её к практической деятельности. – К., 1856. 5. Бунге Н.Х. Очерки политико-экономической литературы. – СПб., 1895. 6. Бунге Н.Х. Полицейское право: курс лекций, читанный в Университете св. Владимира профессором Н.Бунге. – Киев, 1869. – Вып. 1-3. 7. Владимирский-Буданов М.Ф. История императорского университета Святого Владимира. – Киев, 1884. 8. Горкіна Л.П. Нариси з історії політичної економії в Україні: остання третина XIX – перша половина XX ст. – К., 1994. 9. Жмудський О.З. Історія Київського університету, 1834–1959. – К., 1959. 10. Зібер Н.І. Очерки первоначальной экономической культуры. – Киев: Гос. Изд-во Украины, Б. г. 11. Історія економічної думки України: Навч. посібник / Р.Х.Васильєва, Л.П.Горкіна, Н.А.Петровська та ін. – К., 1993. 12. Лановик Б.Д., Лазарович М.В. Економічна історія: курс лекцій. – К., 2001. 13. Лортікян Э.Л. Украинские экономисты первой трети XX столетия: очерки истории экономической науки и экономического образования. – Х., 1995. 14. Степанов В.Л. Н.Х. Бунге: Судьба реформатора. – М., 1998. 15. Юхименко П.І., Леоненко П.М. Історія економічних вчень: Навч. посібник. – 2-ге вид., випр. – К., 2001.

Надійшла до редколегії 13.05.04

В.О.Мандибур, канд. екон. наук, проф.

ІНСТИТУЦІЙНІ ЧИННИКИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ ФОРМИ ВЛАСНОСТІ В УМОВАХ ТРАНЗИТИВНОЇ ЕКОНОМІКИ

Розглянуто зміст нормативно-правової складової інституційної архітектури державної форми власності. На основі узагальнення світового досвіду розкрито аспекти юридичного забезпечення функціонування інституту державної власності, а також запропоновано заходи її правового захисту у вітчизняній економіці

The substance of legal (normative) constituent of institutional architectonics of the public form of property is examined. On the basis of generalization of the world-wide experience the aspects of legal provision of functioning of the institute of a public property is considered; as well the polices for its legal protection within domestic economy are offered.

Сьогодні, коли в Україні відбувається складний процес трансформації соціально-економічної системи, вини-

кає нагальна потреба поглибленого дослідження державної власності і, зокрема, її складної інституціональної

© В.О.Мандибур, 2005